

Η «άυλη εργασία»: Νέγκρι, Λατσαράτο και Χαρντ

Είμαστε πεισμένοι ότι η θέση για την «άυλη εργασία», η πρωτότυπη διατύπωση της οποίας οφείλεται στους Χαρντ, Νέγκρι και Λατσαράτο, δεν αντέχει σε μια πιο προσεκτική ανάλυση. Αυτό είναι το θέμα του άρθρου μας.

Καταρχήν, ως σημείο εκκίνησης για την έκθεσή μας σε σχέση με την «άυλη εργασία», είναι πρόσφορο να θυμηθούμε με συντομία τη διάκριση ανάμεσα στις έννοιες της διανοητικής ή πνευματικής εργασίας (*geistigen Arbeit*) που χρησιμοποιούνται συχνά από το Μαρξ και που έχουν μία αποφασιστική σημασία στην κριτική του στο κεφάλαιο.

Από τα *Χειρόγραφα του '44*, περνώντας από τη *Γερμανική Ιδεολογία*, τα *Grundrisse* και το *Κεφάλαιο*, δηλαδή στο σύνολο της μαρξιανής σκέψης, είναι αναρίθμητα τα αποσπάσματα στα οποία ξαναβρίσκουμε εκείνο το οποίο έχει υποδειγματικά συντεθεί στη δεύτερη παράγραφο του 14ου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου* για τη σχετική και απόλυτη υπεραξία.

Στο βαθμό που η παραγωγική διαδικασία είναι απλή προσωπική διαδικασία, ο ίδιος εργαζόμενος συνενώνει στον εαυτό του όλες τις λειτουργίες που αργότερα διαχωρίζονται. Στην ατομική ιδιοποίηση των αντικειμένων που δίνονται από τη φύση για τους σκοπούς της ζωής του, ο εργαζόμενος ελέγχει τον ίδιο του τον εαυτό ... Ο μεμονωμένος άνθρωπος (*einzelne Mensch*) δεν μπορεί να δράσει πάνω στη φύση χωρίς να ενεργοποιήσει τους μύς του κάτω από τον έλεγχο του εγκεφάλου του. Όπως στον φυσικό οργανισμό, μινιά και μπράτσα συνδέονται, έτσι η παραγωγική διαδικασία συνενώνει διανοητική εργασία (*Kopfarbeit*) και χειρωνακτική εργασία (*Handarbeit*).

Η εργασία κατά την οποία το άτομο και η φύση τίθενται σε άμεση σχέση είναι μία «αφαίρεση», «ανεξάρτητη από τις ιστορικές της μορφές». Κάθε σχέση ανάμεσα σε ένα άτομο και τη φύση είναι πάντα και άμεσα η αλληλεπίδραση ανάμεσα σε μια δοσμένη κοινωνία και στη φύση, αφού οπωσδήποτε δεν υπάρχει άτομο χωρίς κοινωνία. Γι' αυτόν το λόγο, όταν αναλύεται η εργασία ως ιδιαίτερη εκδήλωση μιας ιστορικής στιγμής, αυτή η «αφαίρεση» «δεν είναι επαρκής». Για να ξεπεράσει αυτή την ανεπάρκεια, ο Μαρξ στο 19ο κεφάλαιο επιστρέφει στην κατηγορία της εργασίας, αφού την έχει σκιαγραφήσει στο 5ο κεφάλαιο («ο χειρότερος αρχιτέκτονας και η καλύτερη μέλισσα», η εργασία ως «αιώνια αναγκαιότητα»). Για τη μελέτη της «αφηρημένης εργασίας» –μία ιστορικά ιδιαίτερη μορφή της εργασίας στον καπιταλισμό– είναι αναγκαίο να συνδεθεί προς την αφηρημένη ανάλυση η εξέταση

των ιστορικών μεταβολών που αθροώνουν την εργασία ως καθολική ιστορική κατηγορία στην ιστορικά ιδιαίτερη μορφή της «αφηρημένης εργασίας».

Για να αποφύγουμε παρεξηγήσεις, ας θυμηθούμε ότι για τον Μαρξ μια θεωρητική αφαιρεση δεν σημαίνει ούτε μια πλάνη ούτε έναν «παλμό» υποκειμενικότητας. Για τον γερμανό διανοητή, καθολικότητα και ατομικότητα είναι διακριτές σφαίρες της γενίκευσης του πραγματικού και γι' αυτόν το λόγο είναι εξίσου πραγματικές. Οι πραγματικές, αντικειμενικές διαδικασίες παράγουν στιγμές ατομικότητας και καθολικότητας, σαφήνειας και αφαιρέσης. Κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο το πραγματικό παράγει την ατομικότητα (αυτή την πέτρα, αυτό το άτομο, αυτή την ιστορική στιγμή) παράγει επίσης την καθολικότητα (το βασίλειο των ορισμών, την κοινωνία, την ιστορία). Το πραγματικό «απεργάζεται αφαιρέσεις». Εκείνο που διακρίνει το πραγματικό από το ατομικό, ή το αφηρημένο από το συγκεκριμένο, δεν αποτυπώνει, ως εκ τούτου, διακριτούς βαθμούς της ύπαρξης: δεν είναι –όπως ήθελε η μεταφυσική σκέψη μέχρι τον Χέγκελ– μία διάκριση του quantum από το είναι: είναι οντολογικές σφαίρες εξίσου πραγματικές. Εκείνο που τις διακρίνει είναι οι διαφορετικές ποιότητες της γενίκευσης καθεμιάς (το ατομικό είναι η εξατομίκευση ενός καθολικού, και αυτό, με τη σειρά του, μια γενίκευση των ατομικότητων).

Ως εκ τούτου, η εργασία θεωρημένη «αφηρημένα» –αυτός ο σύνδεσμος ανάμεσα στην τελεολογία και την αιτιοκρατία που σηματοδοτεί την ειδικά ανθρωποκοινωνική μορφή της επίλυσης της «αιώνιας αναγκαιότητας» της οργανικής ανταλλαγής με τη φύση– είναι τόσο πραγματική όσο η ιστορικά πιο ειδική μορφή της εργασίας που μετατρέπεται σε εμπόρευμα του καπιταλισμού, την «αφηρημένη εργασία». Αυτή η τελευταία είναι μια καθολική κατηγορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είναι τόσο πραγματική όσο και οι άλλες ατομικές εκφράσεις της αφηρημένης εργασίας, ατόμων ιστορικά καθορισμένων, χωρίς τα οποία δεν θα υπήρχε αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

Ας ξαναγυρίσουμε στο κείμενο του Μαρξ. Εάν, καταρχήν, η «πνευματική εργασία» και η «χειρωνακτική εργασία» είναι «ενωμένες», «αργότερα διαχωρίζονται μέχρι το σημείο να αντιπαράθενται σαν εχθροί». Εάν «στην ατομική ιδιοποίηση των αντικειμένων που δίνονται από τη φύση για τους σκοπούς της ζωής του ... ο εργαζόμενος ελέγχει τον εαυτό του», αργότερα «θα ελέγχεται». Και ο Μαρξ συνεχίζει:

Το προϊόν μετασηματίζεται γενικά από άμεσο προϊόν του ατομικού παραγωγού σε κοινωνικό προϊόν, κοινό προϊόν ενός συλλογικού εργαζόμενου, δηλαδή ενός υποκειμένου συνδυασμένης εργασίας, τα μέλη του οποίου κατέχουν ένα μέρος πιο μεγάλο ή πιο μικρό στο χειρισμό του αντικειμένου της εργασίας. Δηλαδή, με τον συνεργατικό χαρακτήρα της διαδικασίας της εργασίας, διευρύνεται αναγκαστικά η έννοια της παραγωγικής εργασίας και του οχήματός της, δηλαδή του παραγωγικού εργαζόμενου. Τώρα πια, για να δουλεύει κανείς παραγωγικά δεν είναι πια αναγκαίο να βάλει προσωπικά το χέρι του στη δουλειά, αρκεί να είναι όργανο του συλλογικού εργαζόμενου (Gesamtarbeiter) και να εκπληρώνει μία, οποιαδήποτε, από τις εξαρτημένες λειτουργίες του.

Τι συμβαίνει όταν αυτή η ιστορική νέα μορφή εργασίας γίνεται κυρίαρχη στην κοινωνική παραγωγή;

... η έννοια της παραγωγικής εργασίας περιορίζεται. Η καπιταλιστική παραγωγή δεν είναι μόνο παραγωγή εμπορευμάτων, είναι ουσιαστικά παραγωγή υπεραξίας. Ο εργάτης δεν παράγει για τον εαυτό του, αλλά για το κεφάλαιο. Δηλαδή, δεν αρκεί πια να παράγει γενικά ο εργάτης. Πρέπει να παράγει υπεραξία. Παραγωγικός είναι μόνο εκείνος ο εργάτης που παράγει υπεραξία για τον καπιταλιστή, η αλλιώς που χρησιμεύει στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου.

Και συνεχίζει:

Η σύλληψη του παραγωγικού εργαζόμενου δεν συνεπάγεται λοιπόν καθόλου μόνο μία σχέση ανάμεσα στη δραστηριότητα και στο ωφέλιμο αποτέλεσμα, ανάμεσα στον εργάτη και στο προϊόν της εργασίας, αλλά συνεπάγεται επίσης μία σχέση παραγωγής ειδικά κοινωνική, ιστορικής προέλευσης, που αποτυπώνει στον εργάτη τη σφραγίδα της άμεσης αξιοποίησης του κεφαλαίου. Έτσι λοιπόν το να είναι κανείς παραγωγικός εργάτης δεν είναι τύχη, αλλά δυστυχία.

Στην προηγούμενη παράγραφο, ο Μαρξ έχει ξεκαθαρίσει:

Ο ... πρωταρχικός καθορισμός της παραγωγικής εργασίας, που συνάγεται από την ίδια τη φύση της υλικής παραγωγής, παραμένει πάντα αληθινός για τον σύλλογικό εργαζόμενο (Gesamtarbeiter), θεωρούμενο στη σύλλογικότητά του (Gesamtheit). Αλλά δεν ισχύει πια για κάθε μέλος του, ατομικά παρμένο.

Το ίδιο πράγμα συναντάται στη *Γερμανική Ιδεολογία*. Πραγματευόμενοι τη διάκριση της εργασίας, ο Μαρξ και ο Ένγκελς ισχυρίζονται ότι:

Η διάκριση της εργασίας καθίσταται πραγματικά τέτοια τη στιγμή κατά την οποία αναδύεται ένας διαχωρισμός ανάμεσα στην υλική εργασία και την πνευματική εργασία (materiellen und geistigen Arbeit).

Στον Μαρξ, η έννοια της «διανοητικής εργασίας» ή «πνευματικής εργασίας» –εάν όντως θέλουμε να μεταφράσουμε τον όρο *geistigen Arbeit*– είναι πολύ ακριβής. Προκύπτοντας από τη διάκριση της εργασίας που αποσινδένει «τη νόηση» από «το χέρι», το μόνο που δεν σημαίνει είναι η εξίσωση ή η ομογενοποίηση της διανοητικής εργασίας με τη χειρωνακτική εργασία, ώστε από την πρώτη να δημιουργηθεί μια δραστηριότητα οντολογικά εξαρτημένη από τη δεύτερη. Χωρίς έναν μετασχηματισμό της φύσης που θα έχει γίνει με το χέρι, δεν θα ήταν δυνατή καμία «διανοητική δραστηριότητα», εφόσον το άτομο και η κοινωνία που δεν θα επιτύγχαναν να σκεφτούν ή να προετοιμάσουν τις αντικειμενικοποιήσεις που μετασχηματίζουν τη φύση, δεν θα παρήγαν τα υλικά αγαθά που είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή. Αυτή είναι μια διάκριση-εξάρτηση που επιβεβαιώνεται σε κάθε πιθανό τρόπο παραγωγής ανεξάρτητα από τις ιστορικές μορφές που ισχύουν στις ιδιαίτερες ιστορικές στιγμές.

Με την προϊούσα «υποχώρηση των φυσικών ορίων», με την ανάπτυξη των ανθρωπίνων ικανοτήτων που εκφράζεται με κομβική μορφή στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η ανθρωπότητα πρέπει να χρησιμοποιεί πάντα λιγότερη εργασία για να μετασχηματίσει τη φύση. Αυτό είναι, πολύ απλά, το νόημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνά-

μεων: είναι απαραίτητη πάντα λιγότερη εργασία στην οργανική ανταλλαγή με τη φύση. Πράγμα που ωστόσο σημαίνει ότι ένα διαρκώς μεγαλύτερο ποσό ανθρώπινης ενέργειας μπορεί να μεταποτίζεται σε άλλες δραστηριότητες, που δεν είναι η εργασία, ανοίγοντας έτσι έναν τεράστιο χώρο για την ανάπτυξη της ανθρωπότητας.

Φτάνοντας στον ώριμο καπιταλισμό, αυτό το γενικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής αναπαραγωγής εκφράζεται με τη συνεχώς μεγαλύτερη ικανότητα από την πλευρά της κοινωνίας να απελευθερώνει μια αυξανόμενη ποσότητα εργατικής δύναμης για δραστηριότητες διαφορετικές από τον μετασχηματισμό της φύσης: η αύξηση του τομέα των υπηρεσιών και των δραστηριοτήτων που προετοιμάζουν την εργασία είναι η πιο άμεση έκφραση αυτού του πράγματος. Επιβεβαιώνοντας τον εαυτό της υπό την αιγίδα του καπιταλισμού, αυτή η αύξηση των δραστηριοτήτων, που δεν σχετίζονται ειδικά με την οργανική ανταλλαγή με τη φύση, λίγο λίγο προσαρμόζεται στη διαδικασία της αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου, η οποία έτσι μετασχηματίζει μια όλο και μεγαλύτερη ποσότητα ανθρωπίνων δραστηριοτήτων σε πηγή υπεραξίας. Για τούτο, συντελείται ένας διαρκής επανακαθορισμός των ορίων ανάμεσα στην αφηρημένη παραγωγική εργασία και στην αφηρημένη μη παραγωγική εργασία. Ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ένας τέτοιος επανακαθορισμός έχει ενταθεί πολύ με την επέλαση της κρίσης του δίπολου φορντισμός-κοινωνικό κράτος. Και συντελείται επίσης ένας σταθερός επανακαθορισμός των ορίων ανάμεσα στους τομείς και στις κοινωνικές τάξεις που παράγουν υπεραξία και σε εκείνους που δεν την πραγματοποιούν.

Παρ' όλα αυτά, αυτή η εξέλιξη αφήνει απολύτως ανέπαφη την οντολογική εξάρτηση της «διανοητικής» από τη «χειρωνακτική» εργασία, της διανοητικής εργασίας από εκείνη που διεξάγει ευθέως την οργανική ανταλλαγή με τη φύση. Δεν παράγει ολόκληρη η παραγωγή της υπεραξίας το «υλικό περιεχόμενο του πλούτου» (stofflichen Inhalt des Reichtums) με τον μετασχηματισμό της φύσης στα αναγκαία αγαθά για την κοινωνική αναπαραγωγή. Ένας μηχανικός, ένας καθηγητής, ένας καλλιτέχνης, ένας κοινωνικός λειτουργός ή ένας κοινωνιολόγος μπορούν να προσληφθούν από το κεφάλαιο για την παραγωγή υπεραξίας, διαδικασία που δεν καταλήγει σε λιγότερη εξάρτηση από τον μετασχηματισμό της φύσης, επειδή μπορούν να επιτελέσουν μια αναπαραγωγή των δραστηριοτήτων τους ως τμήματος του καταμερισμού εργασίας. Η οντολογική εξάρτηση των άλλων ανθρωπίνων δραστηριοτήτων από την εργασία που παράγει «το υλικό περιεχόμενο του πλούτου» παραμένει ανέπαφη στον καπιταλισμό, χωρίς την εργασία οι άλλες δραστηριότητες δεν θα μπορούσαν να είναι ούτε καν αντικείμενο φαντασίας. Το γεγονός ότι το κεφάλαιο μετασχηματίζει σε πηγή κέρδους όχι μόνο την οργανική ανταλλαγή με τη φύση, αλλά επίσης μια τεράστια σειρά ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, καταδεικνύει την πάρα πολύ μεγάλη ικανότητα του κεφαλαίου να εξαπλώνεται σε όλες τις κοινωνικές σφαίρες: δείχνει την απίστευτη ικανότητα του κεφαλαίου να μετασχηματίζει προς όφελος της αυτοαξιοποίησής του τις πιο διαφορετικές ανθρώπινες δραστηριότητες – αλλά αυτό δεν σημαίνει κατά κανέναν τρόπο την ακύρωση της εργασίας οργανικής ανταλλαγής με τη φύση ως θεμελιώδους κατηγορίας του ανθρωπίνου κόσμου. Γι' αυτόν το λόγο, στη μαρξιστική παράδοση, η αντίθεση ανάμεσα στη διανοητική και τη χειρωνακτική εργασία, όπως και ο μετασχηματισμός και των δύο σε παραγωγική εργασία (όσον αφορά την παραγωγή υπεραξίας), δεν αποτελούν στιγμές που αποκλείει η μία την άλλη – είναι αντίθετα εκφράσεις της πιο γενικής αντίθεσης ανάμεσα στην ανθρωπότητα και το κεφάλαιο.

Ωστόσο, αυτή είναι ακριβώς η θεμελιώδης θέση των Νέγκρι, Χαρντ και Λατσαράτο. Οπωσδήποτε, όπως θα δούμε, σύμφωνα με τους παραπάνω, η διάκριση ανάμεσα στο «χέρι» και στη «νόηση» θα καταργούνταν, και σήμερα η δραστηριότητα της νόησης θα ήταν ταυτόσημη με εκείνη του χεριού. Η σύλληψη της «άυλης εργασίας» δεν είναι παρά η αδιαμφισβήτητη ταυτοποίηση ανάμεσα στη διανοητική δραστηριότητα και τη δραστηριότητα μετασχηματισμού της φύσης, περιορίζοντας, γι' αυτόν το λόγο, τη μαρξιστική θέση της εργασίας ως θεμελιώδους κατηγορίας του κόσμου των ανθρώπων. Για να μείνουμε απολύτα πιστοί σε αυτούς τους συγγραφείς, η ταυτοποίηση που προτείνουν είναι πολύ πιο πλατιά: κατανώση, παραγωγή και κυκλοφορία θα ήταν ένα και το ίδιο πράγμα κάτω από την ετικέτα της «άυλης εργασίας». Για τους δημιουργούς της θέσης της «άυλης εργασίας» θα ήταν καθαρή νοσταλγία του παρελθόντος των ορθόδοξων μαρξιστών η πεποίθηση ότι η διανοητική ή πνευματική εργασία μπορεί να υπάρξει μόνο στη δεδομένη προπαρασκευαστική στιγμή αυτής της θεμελιώδους εργασίας, δηλαδή του μετασχηματισμού της φύσης σε αγαθά αναγκαία για την κοινωνική αναπαραγωγή.

Δεν είναι πλεονασμός να θυμίσουμε ότι, ξεκινώντας ακριβώς από αυτή τη διάρθρωση και σύγχρονη διάκριση ανάμεσα στη διανοητική εργασία και στην εργασία οργανικής ανταλλαγής με τη φύση, ο Μαρξ –στο απόσπασμα από το 19ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* που παραθέσαμε– ισχυρίζεται ότι με τον καπιταλισμό «διευρύνεται η έννοια της παραγωγικής εργασίας ... και του παραγωγικού εργαζόμενου» και συγχρόνως «η έννοια της παραγωγικής εργασίας συρρικνώνεται». Όταν το κεφάλαιο ενσωματώνει στη διαδικασία της αυτοαξιοποίησής του άλλες κοινωνικές σχέσεις που ξεπερνούν την οργανική ανταλλαγή με τη φύση, η σύλληψη του «παραγωγικού εργαζόμενου» περικλείει μια πάρα πολύ πλατιά γκάμα ατόμων, δραστηριοτήτων και εργασιών που δεν δρουν μόνο στη σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση. Είναι η περίπτωση, για παράδειγμα, του μεγαλύτερου μέρους των υπηρεσιών. Γι' αυτόν το λόγο, «παραγωγοί» υπεραξίας δεν είναι μόνο οι δραστηριότητες που εκτιμούνται κατά την παρέμβαση του ανθρώπου στη φύση. Αυτή η ιστορικοκοινωνική διεύρυνση του παραγωγικού εργαζόμενου σημαίνει, από την άλλη, μία «συρρικνώση» της «παραγωγικής εργασίας»: αφού αναχθεί σε καθαρή αφηρημένη εργασία, η «παραγωγική εργασία» παράγει ακριβώς υπεραξία. Η ποιοτική της διάσταση, καθοριστική όταν επρόκειτο για παραγωγή αξίας χρήσης, ακυρώνεται στις νέες κοινωνικές σχέσεις, όπου όλα ανάγονται σε εμπόρευμα και «συρρικνώνουν» όλη την παραγωγή σε παραγωγή υπεραξίας. Από τη σκοπιά του κεφαλαίου, γι' αυτόν το λόγο, δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη διανοητική ή πνευματική εργασία και στην εργασία οργανικής ανταλλαγής με τη φύση: όλα ανάγονται στον κοινό παρονομαστή του να είναι κανείς περισσότερο ή λιγότερο παραγωγός υπεραξίας.

Αλλά αυτό συμβαίνει από τη σκοπιά του κεφαλαίου, από τη σκοπιά της διαδικασίας αυτοαξιοποίησής του. Παρ' όλα αυτά, η ταυτότητα ανάμεσα στο κοινωνικό σύνολο και στο κεφάλαιο αποτελεί από οντολογική άποψη μια απόλυτη έλλειψη δυνατότητας. Καθώς το ανθρώπινο ον είναι κάτι πολύ περισσότερο από την αφηρημένη εργασία της οποίας είναι φορέας, οι κοινωνικές σχέσεις είναι κάτι πολύ περισσότερο από τη διαδικασία αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου. Ας θυμηθούμε μόνο ένα πολύ γνωστό γεγονός: μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, έγινε όλο και πιο προφανές ότι οι αναγκαιότητες και οι δυνατότητες που ιστορικά παρήγαγαν οι άνθρωποι βρίσκονται σε ανταγωνιστική αντίθεση με τις αναγκαιότητες και τις δυνα-

τότητες της αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου. Όταν στα μέσα του 19ου αιώνα η ανάπτυξη του ανθρώπινου γένους μπήκε σε ανταγωνισμό με την εμπροσμηματική του διάσταση, άνοιξε μια ιστορική περίοδος κατά την οποία η το κεφάλαιο θα κατέστρεφε την ανθρωπότητα ή εκείνη αυτό: η εποχή των σοσιαλιστικών επαναστάσεων, όπως τη σκέφτηκε ο Μαρξ.

Για να επιστρέψουμε στις θέσεις των Χαρντ, Νέγκρι και Λατσαράτο, θέλουμε να υπογραμμίσουμε ότι δεν υπάρχει ταυτότητα ανάμεσα στην αντίληψη της «παραγωγικής εργασίας» (που παράγει υπεραξία) και στην εργασία ως «αίωνια αναγκαιότητα» της ανθρώπινης ζωής: πρόκειται για διακριτές έννοιες που διεισδύουν η μία στην άλλη μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία. Τέτοια «διεισδυση» είναι μόνο αυτό, διεισδυση και ποτέ ταυτότητα.

Η νέα Weltanschauung που προτείνουν οι Χαρντ, Νέγκρι και Λατσαράτο

Η κεντρική θέση των Χαρντ, Νέγκρι και Λατσαράτο είναι αυτή: σήμερα ζούμε μια περίοδο μετάβασης προς μια κοινωνία «μεταβιομηχανική», «μεταφορντική» και «κομμουνιστική». Σε κάθε περίοδο μετάβασης, όχι μόνο οι παλιές κοινωνικές μορφές τείνουν να παλέψουν για την επιβίωσή τους, αλλά επίσης και οι παλιές ιδέες κάνουν κάθε δυνατή προσπάθεια για να μην εγκαταλείψουν το ιστορικό προσκήνιο, αλλά δεν θα αποφευχθεί η καθιέρωση των νέων παραμέτρων και η απώλεια, από την πλευρά των παλιών, της ικανότητάς τους να μορφοποιούν την κοινωνική ζωή.

Το κίνητρο αυτής της μετάβασης, σύμφωνα πάντα με τους συγγραφείς μας, είναι η ανάπτυξη μιας νέας «υποκειμενικότητας», που έχει υποκαταστήσει, στην καθημερινή πράξη, τη διαδικασία αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου με μία άλλη διαδικασία αξιοποίησης, εκείνη της αυτοαξιοποίησης της «άυλης εργασίας». Η θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στην «υποκειμενικότητα» του κεφαλαίου και στη «νέα υποκειμενικότητα» είναι ότι, ενώ για την πρώτη η παραγωγή ταυτίζεται άμεσα με την κυριαρχία, με έναν άμεσο διαχωρισμό ανάμεσα στην παραγωγή και την κάρπωση της παραγωγής, η νέα υποκειμενικότητα καθιερώνεται ιστορικά με την ταυτότητα ανάμεσα στην παραγωγή και την κάρπωσή της. Η «νέα υποκειμενικότητα» αναδύεται ακριβώς ως ικανότητα κάρπωσης του παραγόμενου προϊόντος και παραγωγής των «καρπών», ξεπερνώντας, γι' αυτόν το λόγο, όλη την καπιταλιστική αλλοτρίωση. Επειδή δεν είναι αντικείμενο αυτού του άρθρου, θα αναφερθούμε μόλις στο γεγονός ότι η αντίληψη της αποξένωσης από αυτούς τους συγγραφείς είναι θεμελιωδώς ιδεαλιστική. Αυτοί ταυτίζουν την αλλοτρίωση με τη γνωσιολογική-υποκειμενική διαδικασία της μη αναγνώρισης του εργαζομένου μέσα στο προϊόν του. Δεν περνά από το μυαλό αυτών των συγγραφέων ότι η σύγχρονη κυρίαρχη αλλοτρίωση είναι μια σχέση όχι τόσο ιδεολογική-υποκειμενική, αλλά αντιθέτως υλική, σχέση εκμετάλλευσης της εργασίας από την πλευρά του κεφαλαίου.

Η ανάδυση αυτής της «νέας υποκειμενικότητας», που κατέβασε εκατομμύρια ανθρώπους στους δρόμους το 1968 όπως και το 1989, έκανε να καταρρεύσει η παλιά καπιταλιστική τάξη τόσο στη σοβιετική πλευρά όσο και στη δυτική. Τα πλήθη, κουρασμένα από το παλιό φορντικό καθεστώς και από το κείνσιανό κράτος, που έθετε ένα δοσμένο μοντέλο στη σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση και στο σοβιετικό μπλοκ, κουρασμένα από το καθεστώς εκμετάλλευσης που είχε εγκαθιδρυθεί εκεί, πέρασαν στην άρνηση της ερ-

γασίας στο εργοστάσιο, και εγκαταλείποντας το εργοστάσιο εγκαθίδρυσαν νέα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων, στα «μικρά διάκενα» του καπιταλισμού, στη βάση της «άνυλης εργασίας». Σε αυτά τα νέα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων, μια χρηματική ανταλλαγή δεν σημαίνει πια την ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας των εμπορευμάτων, αφού με την «άνυλη εργασία» θα καταργούνταν η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία, καθώς και εκείνη ανάμεσα στον παραγωγικό και τον μη παραγωγικό εργαζόμενο. Θα επανέλθουμε σε αυτό το ζήτημα.

Με την κατάργηση της ανταλλακτικής αξίας και με την άρνηση της αφηρημένης εργασίας, η «νέα υποκειμενικότητα» παρουσιάζει την ιστορία ως ταυτότητα ανάμεσα στη γνώση και την παραγωγή, ανάμεσα στη «νόηση» και στο «χέρι», με μαρξιστούς όρους: η «διανοητικότητα της μάζας» είναι τώρα η νέα και μοναδική «παραγωγική δύναμη». Αυτή η νέα και μοναδική «παραγωγική δύναμη» είναι υπεύθυνη για το τέλος του φορντισμού (και, ως θυμηθούμε, του σχεδόν ψευδώνυμου του, του σοβιετικού σοσιαλισμού). Με την εγκατάλειψη των εργοστασίων από τους εργάτες, οι αστοί δεν θα είχαν άλλη εναλλακτική λύση από τη δημιουργία νέων τεχνολογιών, σε εντατικό κεφάλαιο, τεχνολογιών που αντικαθιστούν τη χειρωνακτική εργασία, από την οποία δεν εξαρτώνται πια. Η ρομποτική, οι νέες μορφές ενέργειας, η «παραγωγική αναδόμηση» δεν θα ήταν παρά απαντήσεις του κεφαλαίου στην καινούργια ιστορική κατάσταση, στην οποία οι εργάτες αρνούνται να τους εκμεταλλεύεται το φορντικό κεφάλαιο.

Για τους Νέγκρι, Χαρντ και Λατσαράτο, είναι ωσάν σε ολόκληρο τον κόσμο οι εργοδότες να βρέθηκαν σε πανικό, εξαιτίας της έλλειψης εργατών, οι οποίοι –την εποχή της «άνυλης εργασίας»– δεν θα είχαν πια λόγο να δέχονται την καπιταλιστική εκμετάλλευση. Η εικόνα των σειρών των ανέργων, που γεννιούνται από μια διαδικασία εντατικοποίησης της απόσπασης υπεραξίας μέσω της υιοθέτησης νέων τεχνολογιών και μορφών δράσης, γι' αυτούς τους συγγραφείς δεν είναι παρά η κληρονομιά μιας παλιάς και αρτηριοσκληρωτικής μαρξιστικής αριστεράς, που νοσταλγεί την «πειθαρχία του εργοστασίου» και που, φυλακισμένη στις παλιές ιδέες, δεν κατορθώνει να συλλάβει την πραγματικότητα. Μια αριστερά –θα κατηγορήσουν οι συγγραφείς μας– που επιμένει ακόμα να σκέφτεται τον κόσμο από τη σκοπιά του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού του Μαρξ. Ελεύθεροι από αυτές τις παλιές προκαταλήψεις, οι Νέγκρι, Χαρντ και Λατσαράτο πετιχαινούν αντίθετα να αποκαλύψουν την αλήθεια: η αιτία της κρίσης δεν είναι οι εργαζόμενοι που πετιούνται έξω από τα φορντικά εργοστάσια, δεν είναι η νέα μορφή της παλιάς αξιοποίησης του κεφαλαίου που δεν χρειάζεται πια τόσο χειρωνακτική εργασία. Η ανεργία, για την ακρίβεια, ούτε καν υπάρχει. Εντελώς αντίθετα, οι εργαζόμενοι θα αρνούνταν τη δουλειά στο εργοστάσιο, την «αφηρημένη εργασία», και θα διάλεγαν αντίθετα την «άνυλη εργασία». Ο αναγνώστης θα αισθανθεί σίγουρα πολύ ανακουφισμένος, πετιχαινώντας τελικά να καταλάβει το πιο αξιοσημείωτο κοινωνικό φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών: απελτισμένοι εργοδότες που προσφέρουν όλο και υψηλότερους μισθούς για να προσελκύσουν, αφού υπάρχει έλλειψη άλλων, τουλάχιστον τους πιο καθυστερημένους πολιτισμικά εργαζόμενους για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις τους. Οι σειρές των ανέργων, η αύξηση των «εργαζόμενων σε παρένθεση»¹ δεν είναι παρά αντικατοπτρισμοί στον φανταστικό κόσμο των θεωρητικών της «άνυλης εργασίας». Τα παράδοξα, ωστόσο, δεν σταματούν εδώ. Οι Λατσαράτο, Νέγκρι και Χαρντ είναι

πολύ σαφείς στην ανάπτυξη των θέσεών τους. Ισχυρίζονται –και η σαφήνεια εδώ είναι ανυπέβλητη– ότι ο Μαρξ στο σύνολό του πρέπει να αναθεωρηθεί. Όχι μόνο όσον αφορά τις κατηγορίες της εργασίας, της αφηρημένης εργασίας, της παραγωγικής εργασίας κτλ., αλλά και όσον αφορά την ιστορία. Πρόκειται –τίποτε περισσότερο, τίποτε λιγότερο– για το ξαναγράψιμο της ιστορίας, ώστε να ξεπεραστεί ο Μαρξ: βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα θεωρία της ιστορίας, μια νέα Weltanschauung. Πάντοτε σύμφωνα με αυτούς τους συγγραφείς, από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα, αυτό που συμβαίνει δεν είναι, όπως υποστήριζε ο Μαρξ, μια διαδικασία ταξικής πάλης πρώτα ανάμεσα στην αστική τάξη και στον παλιό φεουδαρχικό κόσμο και έπειτα ανάμεσα στην αστική τάξη και τους εργάτες, για να απλοποιήσουμε τα πράγματα. Δεν είναι η ταξική πάλη που σημαδεύει την ιστορία αυτών των αιώνων, αλλά η αυξανόμενη και όλο και πιο σαφής επιβεβαίωση μιας ορθολογικότητας που παρουσιάζεται σαν μια «ανθρώπινη κινητοποίηση ... για να βιωθεί μία ηθική μετασχηματισμού διαμέσου μιας αγωνίας για συμμετοχή από αγάπη για τον υπό συγκρότηση χρόνο».

Γι' αυτόν το λόγο, «τα πλήθη», όλους αυτούς τους αιώνες, παρουσιάζονται στο ιστορικό προσκήνιο ως η ανέκκλητη δύναμη που, σε κάθε στιγμή, συνδέει αυτή την «αγάπη για το χρόνο» και αυτή την «κινητοποίηση» για την ηθική με τη μορφή μιας πλημμυρίδας που ανεβαίνει, που κορυφώνεται το 1789, με τη Γαλλική Επανάσταση. Η τριχρωμή ορθολογικότητα ξεπερνιέται από την Επανάσταση των μπολσεβίκων, που «επιτείνει τη δύναμη του κράτους για να διασφαλίσει την ελευθερία της κοινωνίας». Το αποτέλεσμα δεν μπορούσε να είναι διαφορετικό: η αναγέννηση του καπιταλισμού στο σοβιετικό μπλοκ. Μπροστά σε αυτό το αποτέλεσμα, η αγάπη για τον χρόνο και η κινητοποίηση για μια ηθική ζωή τρέπονται στην εκδήλωσή τους ως «άρνησης της εργασίας», που καταστρέφει τον φορντισμό και τον σοσιαλισμό και θεμελιώνει μια μετάβαση στον «μεταφορντισμό» και τον «κομμουνισμό».

Σύμφωνα με αυτούς τους συγγραφείς, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η επανάσταση, έτσι διευρυμένη, δεν έχει τίποτα από αυτόν το δραματικό τόνο, τον τόνο ρήξης που φαντάστηκαν είτε ο Μαρξ είτε οι μπολσεβίκοι. Δεν πρόκειται για μια ένοπλη δράση για την κατάληψη της εξουσίας, και ούτε ακόμα για μία ριζική ρήξη με το παλιό. Πρόκειται αντίθετα, λίγο-πολύ, για μια «ειρηνική μετάβαση» που οικοδομεί «στα μικρά διάκενα του κεφαλαίου», στο εσωτερικό του ίδιου του καπιταλισμού, τον «κομμουνισμό». Και θεμέλιο αυτής της ειρηνικής και χωρίς ρήξεις μετάβασης είναι η σύγχρονη διατρέφηση της «αγάπης για τον χρόνο» που είναι η «άυλη εργασία».

Η «άυλη εργασία», έκφραση σύγχρονη της «αγάπης για τον χρόνο», είναι το έσχατο θεμέλιο του περάσματος από τον «φορντικό κόσμο» στον «κομμουνισμό», πέρασμα που επιβεβαιώνεται κάθε μέρα με το τέλος της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας των εμπορευμάτων στα κοινωνικά δίκτυα του νέου μοντέλου της αξιοποίησης της «νέας υποκειμενικότητας» (ταυτόχρονη ικανότητα παραγωγής και κάρπωσης, ως θυμηθούμε). Αυτό είναι, σύμφωνα με αυτούς, το περιεχόμενο της κεντρικής θέσης της εργασίας στον σύγχρονο κόσμο: η κεντρική θέση της «άυλης εργασίας». Ας δούμε λοιπόν αυτή την «άυλη εργασία».

Η «άυλη εργασία»

Για τους Λατσαράτο, Χαρντ και Νέγκρι, η «άυλη εργασία» είναι η πράξη της «νέας υποκειμενικότητας» που αναδύεται όταν το κεφάλαιο προσλαμβάνει καθολικό χαρακτήρα σε όλη την κοινωνία. Υποτάσσοντας το κοινωνικό σύνολο, το κεφάλαιο δημιουργεί «απρόοπτα» αυτή τη «νέα υποκειμενικότητα», που αρνείται την «αξιοποίηση» του κεφαλαίου, υποκαθιστώντας την ίδια του την αυτοαξιοποίηση. Αυτό είναι δυνατό –κατά τη γνώμη τους– επειδή η υπαγωγή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων στο κεφάλαιο οδηγεί στο να γίνει η γνώση η πραγματική παραγωγική δύναμη, πράγμα που καθιστά δυνατό η πολιτική πίεση «της εργατικής τάξης που παρακράτει αυτή τη “γνώση” να υψώνει την τιμή πώλησης της εργατικής της δύναμης πάνω από την αξία της. Με αυτό τον τρόπο, θα καταργούνταν στην πράξη η αξία εργασίας και θα άνοιγε ο ιστορικός χώρος για μια άλλη αξιοποίηση, όχι πια του κεφαλαίου, αλλά της “διανοητικότητας της μάζας”».

Σε αυτή τη νέα διαδικασία αξιοποίησης, η διανοητικότητα της μάζας καθιερώνεται ως προπομπός μιας νέας παραγωγικής διαδικασίας, ενός νέου «τρόπου παραγωγής». Με την πληροφορική, τη ρομποτική και τους νέους τρόπους επαφής και επίδρασης των πληροφοριών, η στιγμή της γνώσης και η στιγμή της υλικής παραγωγής θα ενοποιούνταν με τέτοιο τρόπο ώστε να μην μπορούμε πια να μιλήσουμε για διακριτές στιγμές μιας και της ίδιας παραγωγικής διαδικασίας και, ακόμα λιγότερο, για προπαρασκευαστικές στιγμές της παραγωγικής διαδικασίας.

Σύμφωνα με τους Νέγκρι, Λατσαράτο και Χαρντ, θα είχαμε μια απόλυτη ταυτοποίηση ανάμεσα στη γνώση και την παραγωγή, και γι’ αυτό επίσης ανάμεσα στην κατανάλωση, την κυκλοφορία και την παραγωγή. Το να σκέφτεσαι, να καταναλώνεις, να πουλάς και να αγοράζεις θα ήταν το ίδιο με το να παράγεις, αφού δεν θα υπήρχε καμία παραγωγή που δεν θα ενσωμάτωνε στη στιγμή τα αιτήματα, τις αναγκαιότητες και τις δυνατότητες που θα είχαν προκύψει κατά την πράξη της σκέψης, της κατανάλωσης, της πώλησης και της αγοράς.

Ο νέος «μεταφορντικός» και «κομμουνιστικός» τρόπος παραγωγής, χαρακτηρίζεται, γι’ αυτό, καταρχήν, από το ξεπέραςμα της διάκρισης ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, όπως τις συνέλαβε ο Μαρξ. Περνάμε κατόπιν στην κριτική εκείνου που καθορίζουν ως «περιορισμένο» χαρακτήρα της έννοιας της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, όπως τις συνέλαβε ο Μαρξ (στην πραγματικότητα, την οντολογική άρνηση αυτής της έννοιας), ισχυριζόμενοι ότι αυτή η μαρξιστική έννοια, ήδη σπάνια εφαρμόσιμη κατά το 19ο αιώνα, σήμερα θα ήταν απολύτως ξεπερασμένη. Πέρα από αυτό, με την «ηγεμονία» της νέας διαδικασίας αξιοποίησης, η κατανάλωση και η κυκλοφορία θα ήταν εξίσου «παραγωγικές».

Όπως έχουμε ήδη ισχυρισθεί προηγουμένως, πρέπει να αναγνωρίσουμε την αποφασιστικότητα αυτών των συγγραφέων να οδηγήσουν τις θέσεις τους μέχρι τις έσχατες συνέπειές τους. Οδηγούν γρήγορα στα όρια τα αξιώματά τους. Εάν τώρα πια δεν υπάρχει καμία διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή, την κατανάλωση και την κυκλοφορία, εάν όλες οι κοινωνικές σχέσεις είναι τώρα εξίσου «παραγωγικές», προκύπτουν αναπόφευκτα δύο συμπεράσματα: η κατάργηση των κοινωνικών τάξεων, όπως τις συνέλαβε ο Μαρξ, και η γενίκευση των παραγωγικών ενότητων σε όλο τον κοινωνικό ιστό².

Εάν με τον φορντισμό ο καπιταλισμός έτεινε να εξειδικεύσει και να διαχωρίσει τις

στιγμές της θεωρητικής σύλληψης και της παραγωγής, και, στο εσωτερικό της, να διαχωρίσει μεταξύ τους τα συστατικά στοιχεία, οδηγώντας σε έναν ακραίο και λεπτομερειακό καταμερισμό εργασίας, με το νέο «μεταφορντικό» και «κομμουνιστικό» τρόπο παραγωγής, θα είχαμε την αντίστροφη κίνηση. Το φορντικό εργοστάσιο παραχωρεί τη θέση του στο πέρασμα στο «κοινωνικό εργοστάσιο», μια νέα κατάσταση στην οποία όλες οι κοινωνικές σχέσεις είναι εξίσου παραγωγικές. Τώρα, η παραγωγή μπορεί να οδηγήσει τη δυναμική της στα άκρα, αφού δεν υπάρχει πια τίποτα που να μην είναι «παραγωγικό».

Με αυτή την εξάπλωση της παραγωγής σε όλο τον κοινωνικό ιστό, δεν υπάρχει πια θέση για μία παρασιτική τάξη που αντιπαράκειται σε μία παραγωγική τάξη. Αυτό ίσως μπορούσε να συμβαίνει τον 19ο αιώνα. Σήμερα, όμως, δεν υπάρχει πια μια εργατική τάξη που την εκμεταλλεύεται μία αστική τάξη, για τον απλό λόγο ότι δεν υπάρχουν πια ούτε το παλιό κεφάλαιο ούτε η παλιά αφηρημένη εργασία. Καθώς δεν υπάρχει πια καμία διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή και στην κάρπωση, ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, εάν η διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου σβήσει, δεν έχει πια κανένα νόημα να μιλάμε για κεφάλαιο και εργασία. Αυτή η ουσιώδης αντίθεση του παλιού καπιταλισμού θα έδινε τη θέση της σε μία ταυτότητα ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία που δεν είναι πια το «παλιό κεφάλαιο» και η «παλιά αφηρημένη εργασία», αλλά αντίθετα «κοινωνικό κεφάλαιο» και «άυλη εργασία». Με την ίδια έννοια, δεν υπάρχει πια καμία διάκριση ανάμεσα σε εργάτες και αστούς, αλλά υπάρχουν μόνο «κοινωνικοί εργαζόμενοι» και «πολιτικοί επιχειρηματίες». Η διαφορά ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν είναι ότι πρώτα οι αστοί ζούσαν από την αξιοποίηση του κεφαλαίου με την εκμετάλλευση της αφηρημένης εργασίας του εργάτη: αντίθετα τώρα οι «πολιτικοί επιχειρηματίες» και οι «κοινωνικοί εργαζόμενοι» είναι εξίσου «παραγωγικοί» και δρουν στο εσωτερικό της ίδιας διαδικασίας αξιοποίησης. Όχι μόνο δεν υπάρχει καμία αντίθεση ανάμεσά τους – αλλά αντίθετα είναι πανομοιότυποι. Στον «νέο τρόπο παραγωγής» –ισχυρίζεται ο Νέγκρι– «δεν θα είναι πια δυνατό να διακρίνουμε την εργασία από το κεφάλαιο». Στο φανταστικό βασίλειο αυτού του «κομμουνισμού», θεμελιωμένου πάνω στην «άυλη εργασία», θα πραγματοποιούνταν εκείνο που ένας από τους αποστόλους του καθορίζει ως «συμφιλίωση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία».

Η «άυλη εργασία» είναι, γι' αυτόν το λόγο, εκείνος ο νέος τρόπος δράσης που ταυτίζει τη θεωρητική σύλληψη, την απόληψη και την κυκλοφορία με την παραγωγή. Μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι, εάν ο καπιταλισμός, στην πορεία της ανάπτυξής του, έχει συμπεριλάβει (σχεδόν) τα πάντα στο κεφάλαιο, οι θεωρητικοί της «άυλης εργασίας» επιχειρούν κάτι, το λιγότερο, συμμετρικό: γενικεύουν την έννοια της παραγωγής κατά τρόπο ώστε οποιαδήποτε ανθρώπινη δραστηριότητα να γίνει «παραγωγική». Κάνοντας αυτό, καταργούν τη διάκριση ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, καταργούν την πάλη των τάξεων ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας και καταργούν την αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία ως ουσία του κόσμου στον οποίο ζούμε. Σε αυτό το περιβάλλον, αυτοί μιλούν αξιωματικά για την «άυλη εργασία».

«Η μη υλικότητα της εργασίας»

Μιλώντας για «υλική εργασία» (*materiellen Arbeit*), ξαναπαίρνοντας μία έκφραση που χρησιμοποιείται στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ έχει μία σαφή ιδέα για εκείνο στο οποίο αναφέρεται: είναι η ειδικά ανθρωποκοινωνική μορφή οργάνωσης ανταλλαγής με τη φύση, η ουσία της οποίας είναι η διάθροση ανάμεσα στην τελεολογία και το τυχαίο. Η «υλική εργασία» της *Γερμανικής Ιδεολογίας* είναι η ίδια έννοια που ο Μαρξ, στο 5ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, καθορίζει ως «αιώνια αναγκαιότητα» της κοινωνικής ζωής.

Η «διανοητική» ή «πνευματική εργασία» (*geistigen Arbeit*) είναι μια συνέπεια του καταμερισμού της εργασίας που έχουν διαφοροποιήσει οι προπαρασκευαστικές στιγμές της εργασίας ως τέτοιας. Γνωρίζουμε ότι είναι μια διαδικασία εντατικά διαφοροποιημένη, με την εγκαθίδρυση και την εξέλιξη των ταξικών κοινωνιών, και δεν θα μακροηγήσουμε πάνω σε αυτή την ιδιαιτερότητα.

Εκείνο που μας ενδιαφέρει αυτή τη στιγμή είναι ότι η διάκριση ανάμεσα στις δύο μορφές δραστηριότητας (εκείνη που προετοιμάζει την εργασία και την εργασία καθεαυτή) σημαίνει απολύτως την άρνηση οποιασδήποτε ταυτότητας ανάμεσα στις δύο. Για να συντομεύσουμε τη μακρά ιστορία, δεν υπάρχει στον Μαρξ καμία ταυτότητα ανάμεσα σε υποκείμενο και αντικείμενο: το να σκέφτεσαι δεν σημαίνει ακόμα να μετασχηματίζεις τον αντικείμενο κόσμο: το να προετοιμάζεις μια πράξη εργασίας δεν σημαίνει ακόμα να την υλοποιείς, το να συλλαμβάνεις με το νου ένα νέο προϊόν δεν σημαίνει ακόμα να το παράγεις.

Από την άλλη, ο Μαρξ αρνείται οποιαδήποτε έννοια υλικότητας που δεν επιτρέπει να αναγνωρίσουμε την «υλική δύναμη» των ιδεών στον κόσμο των ανθρώπων. Η, με άλλους όρους, ο Μαρξ αρνείται την παραδοσιακή υλιστική σύλληψη, για την οποία η ύλη είναι μόνο πέτρα, το σύνολο φυσικών αντικειμένων, και ότι οι κοινωνικές σχέσεις και τα ιδεολογικά σύνολα δεν ασκούν δήθεν καμία δύναμη στον καθορισμό της υλικής ανάπτυξης των ανθρώπων. Ο Μαρξ αρνείται την ταυτότητα υποκειμένου-αντικειμένου του Χέγκελ, και την ίδια στιγμή απομακρύνεται από τη μηχανιστική υλιστική σύλληψη, για την οποία οι ιδέες –μη όντας «πραγματικές»– δεν θα είχαν καμία επίδραση στον καθορισμό της υλικής ανάπτυξης της κοινωνικότητας.

Ένας πιο δυνατός οντολογικός σύνδεσμος και στην υλική ανάπτυξη της κοινωνίας συγκροτήθηκε –το γνωρίζουμε– από την εργασία, πρώτη μορφή όλων των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Με την εργασία, με την οποία συναρθρώνονται η τελεολογία και η αιτιοκρατία, ξεκινάει μια εξελικτική διαδικασία, η αργή της οποίας ξαναβρίσκεται μόνο σε ανθρωπίνες πράξεις που έχουν τεθεί τελεολογικά. Οι ανθρωπίνες πράξεις, εξάλλου, μεταστρέφονται σε γενικές ιστορικές τάσεις μέσω της συνολικής και ενμετάβλητης διαδικασίας της κοινωνικής αναπαραγωγής – και σε αυτή τη σύνθεση η τελεολογία που είναι παρούσα στις ατομικές πράξεις μετασχηματίζεται σε καθαρή αιτιότητα των ιστορικών διαδικασιών.

Ο κόσμος των ανθρώπων, ωστόσο, κατέχει στον Μαρξ μια υλικότητα διακριτή από το σύνολο των φυσικών πραγμάτων, αλλά που, κατά κανέναν τρόπο, δεν είναι το ίδιο πράγμα με την εγγεληνή ιδιοκρατία. Πρόκειται για μια υλικότητα που μπορεί να αναπαραχθεί μόνο με τη μεσολάβηση των ατομικών πράξεων τελεολογικά ορισμένων από συγκεκριμένα άτομα (ιστορικά καθορισμένα), αλλά πρόκειται επίσης για μια υλικότητα που μπορεί να ανα-

παραχθεί μετασχηματίζοντας σε καθαρή αιτιότητα την τελεολογία των ατομικών της στοιχείων. Χωρίς την τελεολογία των ατομικών πράξεων, δεν υπάρχει κοινωνική αναπαραγωγή. Μα χωρίς έναν μετασχηματισμό μιας τέτοιας τελεολογίας των ατομικών πράξεων σε αιτιότητα των παγκόσμιων ιστορικών διαδικασιών, θα ήταν εξίσου αδύνατη κάθε κοινωνική αναπαραγωγή. Το να ισχυριστούμε ότι το κοινωνικό είναι αποτελεί μία οντολογική σφαίρα διακριτή από τη φύση ισοδυναμεί με το να ισχυριστούμε ότι η διαφορά ανάμεσα στη φυσική και την κοινωνική ουσία βρίσκεται στο γεγονός ότι σε αυτήν η αναπαραγωγή απαιτεί τη μεσολάβηση της συνείδησης, πάντοτε στο όριο της συνείδησης των ατομικών υποκειμένων, ιστορικά καθορισμένων. Δηλαδή, ότι στον κόσμο των ανθρώπων, διαφορετικό από τον φυσικό κόσμο, οι ιδέες είναι ενεργές, ασκούν μια υλική επίδραση στην ανάπτυξη της κοινωνικότητας. Διαφορετικά από αυτό που συμβαίνει στη φύση, στο κοινωνικό είναι η συνείδηση δεν αποτελεί ένα καθαρό επιφαινόμενο³.

Η στιγμή της εργασίας, με την οποία ο ιδεατά ορισμένος σκοπός μετασχηματίζεται σε κοινωνική αντικειμενικότητα, είναι η αντικειμενικοποίηση. Αυτή τη στιγμή –πάντα σε εξέλιξη– η δραστηριότητα του υποκειμένου μετασχηματίζει το πραγματικό σε ένα καινούργιο αντικείμενο. Η ιδέα ενός σκεπαριού δεν είναι ακόμα ένα σκεπάρι. Η ιδιότητα του πράγματος που έχει η πέτρα ή το ξύλο δεν είναι ακόμα σκεπάρι. Το σκεπάρι είναι η σύνθεση, υλοποιημένη μέσω της αντικειμενικοποίησης, ανάμεσα στο ιδεατό σχέδιο του σκεπαριού και τον μετασχηματισμό αυτής της πέτρας και αυτού του κομματιού ξύλου σε αυτό το σκεπάρι. Και την ίδια στιγμή, έστω και με όλες τις πιθανές ιστορικά ανισορροπίες, όταν διαθρωθεί για πρώτη φορά η αντικειμενικοποίηση, βρίσκουμε τον μετασχηματισμό του υποκειμένου (άμεσα με την παραγωγή νέων ικανοτήτων και γνώσεων, που αποκτώνται κατά τη διαδικασία της αντικειμενικοποίησης, αλλά και με άλλες διαμεσολαβήσεις, πολύ σημαντικές, που δρουν σε αυτή τη διαδικασία). Το άτομο και η κοινωνία που έχουν κατασκευάσει το σκεπάρι διαθέτουν τώρα ικανότητες, γνώσεις, αναγκαιότητες και πιθανότητες που δεν κατείχαν πριν από αυτή την αντικειμενικοποίηση.

Είναι η διαφορετική ποιότητα των αντικειμενικοποιήσεων που διαφοροποιεί τις διαφορετικές πράξεις και σε αυτό το σημείο διαφέρουν οι ποικίλες ανθρώπινες δραστηριότητες. Ή, με άλλους όρους, στην ιδιαίτερη ποιότητα της αντικειμενικοποίησης κάθε ανθρώπινης πράξης εκφράζεται η κοινωνική λειτουργία που βρίσκεται στην αρχή της. Κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως δείχνει ο Λούκατς, βρίσκει στην εργασία την πρωταρχική της μορφή, με την έννοια ότι κατέχει πάντα την πιο γενική μορφή της σύνθεσης ανάμεσα στην τελεολογία και την αιτιότητα – και αυτό που τη διαφοροποιεί οντολογικά είναι η κοινωνική λειτουργία που ασκεί, και ως εκ τούτου η διαφορετική ποιότητα των αντικειμενικοποιήσεών της. Κατά τον ίδιο τρόπο, στον καπιταλιστικό κόσμο, εκείνο που καθιστά «παραγωγική» μια δραστηριότητα είναι η κοινωνική της λειτουργία παραγωγής υπεραξίας. Στην ανθρώπινη ιστορία, μια δραστηριότητα μετασχηματίζεται σε «εργασία» όταν πραγματοποιεί την οργανική ανταλλαγή με τη φύση. Η ιδεολογία διαχωρίζεται από την εργασία, επειδή πρωτίστως αντικειμενικοποιεί τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, πριν από εκείνες ανάμεσα στη φύση και στους ανθρώπους, και ούτω καθεξής.

Και γι' αυτό επίσης δεν υπάρχει στον Μαρξ καμία κοινωνική υλικότητα που δεν ανάγεται σε μια διαδικασία αντικειμενικοποίησης. Και η έννοια της «άυλης εργασίας» απου-

σιάζει ακριβώς από αυτή την κατηγορία, της αντικειμενικοποίησης. Θέλοντας να είμαστε πιο συνθετικοί, η «άυλη εργασία» είναι μόνο μια εργασία που δεν έχει στην αντικειμενικοποίηση μια ουσιαστική στιγμή. Ωστόσο, μπορούμε να αγνοήσουμε κατά απόλυτο τρόπο τις οντολογικές διακρίσεις ανάμεσα στις διαφορετικές αντικειμενικοποιήσεις. Γι' αυτόν το λόγο, στη βάση αυτής της θεωρίας, ο εργάτης που μετασχηματίζει τη φύση σε αγαθά απαραίτητα για την κοινωνική αναπαραγωγή ασκεί την ίδια λειτουργία με τον καταναλωτή που αγοράζει κάλτσες ή με τον καπιταλιστή που μεταφέρει το κεφάλαιό του από ένα επενδυτικό πεδίο στο χρηματιστήριο, ή τέλος με έναν ειδικό του «μάρκετινγκ» που επινοεί μια νέα διαφημιστική καμπάνια. Το να πηγαίνεις στο σινεμά ή να μεταμορφώνεις μεταλλεύματα σιδήρου σε ασφάλινες πλάκες είναι ακριβώς το ίδιο πράγμα, με την έννοια της «παραγωγής»: τα πάντα καταλήγουν σε «μη υλικότητα» της «μεταφορντικής» εργασίας. Γι' αυτόν το λόγο, κυκλοφορία, κατανάλωση, κάρπωση και παραγωγή είναι πράγματα απολύτως ταυτόσημα: να προετοιμάζεις την εργασία και να εργάζεσαι, να σχεδιάζεις, να κάνεις τη διαφήμιση ενός προϊόντος, να καταναλώνεις και να παράγεις είναι –γι' αυτούς– δραστηριότητες απολύτως ταυτόσημες. Να σκέφτεσαι και να παράγεις είναι ένα και το ίδιο πράγμα, και από αυτή τη σύλληψη αναδύεται μια θέση ότι η «γνώση» είναι η παραγωγική μορφή και ότι, γι' αυτόν το λόγο, η διανοητικότητα της μάζας είναι ο φορέας της «αγάπης για τον χρόνο» που προωθεί σήμερα τη μετάβαση από τη φορντική κοινωνία στον «κομμουνισμό».

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία: βρισκόμαστε μπροστά σε πλήρη μεταμοντέρνο ιδεαλισμό⁴.

Συμπεράσματα

Ο κόσμος βρίσκεται σε μια εποχή βαθέως μετασχηματισμού. Ποικίλες διαστάσεις των φαινομένων, από τις πιο σημαντικές, δεν είναι πια οι ίδιες εδώ και δέκα χρόνια, για να μη μιλήσουμε για μια μεγαλύτερη χρονική περίοδο. Η ταχύτητα και η ποιότητα των μετασχηματισμών είναι τέτοιας τάξης ώστε καμία θεωρητική πρόβλεψη δεν έχει σταθεί, ακόμα και για λίγα χρόνια. Ακόμα και οι προβλέψεις που περιλαμβάνονται στις πιο φροντισμένες μελέτες, διαφεύδονται σχεδόν την επόμενη βδομάδα από τη δημοσίευσή τους.

Βρισκόμαστε μπροστά σε έναν σημαντικό μετασχηματισμό, όχι μόνο ειδικά στο εργοστάσιο, αλλά επίσης στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Σε αυτό το περιβάλλον, αναδύονται νέες μορφές διάθρωσης ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία. Είναι, για τούτο, λογικό να ισχυριστούμε ότι η φυσιογνωμία των κοινωνικών τάξεων έχει αλλάξει, με απρόβλεπτες συνέπειες για την πάλη των τάξεων και –εντελώς προφανές– επίσης και για την πολιτική.

Είμαστε επίσης πεισμένοι ότι αυτοί οι μετασχηματισμοί δεν αγγίζουν αυτό που είναι η ουσία της κοινωνικότητας, που πυροδοτεί τη σημερινή κρίση: την κυριαρχία του κεφαλαίου. Στις νέες κοινωνικές συνθήκες της εξάντλησης του φορντικού μοντέλου συσσώρευσης και του κοινωνικού κράτους, το νέο επίπεδο απόσπασης υπεραξίας και οι νέες τεχνολογίες και μορφές δράσης είναι όλα όσα μπορεί να προσφέρει το κεφάλαιο για το μέλλον. Δεδομένου ότι δεν υπάρχει πια ιστορική ταύτιση ανάμεσα στην αναγκαιότητα αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου και τις ανθρώπινες ανάγκες, ο καταστροφικός χαρακτήρας του κεφαλαίου

ισχυροποιείται από το γεγονός αυτό, σε σημείο που να έχει υπολογιστεί μέχρι χιλιοστού, κατά τον αιώνα που μόλις έκλεισε, η πυρηνική καταστροφή ολοκλήρης της ανθρωπότητας! Για έναν μοναδικό λόγο: για το κέρδος, για να θυμηθούμε τη μοναδική λέξη μιας πασίγνωστης συνέντευξης του Τζον Ρηντ⁵.

Κατά τον ίδιο τρόπο, η συνέχιση της παραγωγής υπεραξίας, ως πηγής αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου, έχει ως αποτέλεσμα τη διατήρηση της διάκρισης ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία. Ακόμα και αν το κεφάλαιο μπορεί να ενσωματώσει νέες κοινωνικές σχέσεις στη διαδικασία αυτοαξιοποίησής του και, με αυτή την έννοια, μπορεί να μετασχηματίσει σε παραγωγικές εργασίες εργασίες που προηγουμένως ήταν μη παραγωγικές, αυτό δεν σημαίνει την κατάργηση της οντολογικής σχέσης ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία. Χωρίς να μακροηγήσουμε υπερβολικά, ένας τέτοιος επανακαθορισμός των δραστηριοτήτων δεν καταργεί ούτε τις διακρίσεις και τις διαφθρώσεις ανάμεσα σε εργαζόμενους και εργάτες, ανάμεσα σε παραγωγή, κυκλοφορία και κατανάλωση και ούτε βέβαια ανάμεσα σε «διανοητική εργασία» και «υλική εργασία», για να συνεχίσουμε με τις εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στη *Γερμανική Ιδεολογία*.

Οι μαρξιστές θεωρητικοί της «άυλης εργασίας» (αφού οι Νέγκρι, Λατσαράτο και Χαρντ επιμένουν να αυτοαποκαλούνται «μαρξιστές») –κατά τη γνώμη μας– σφάλλουν απολύτως. Από θεωρητική σκοπιά, επειδή η «άυλη εργασία» είναι μία αντίθεση στο μαρξιστικό σύμπαν: η εργασία είναι πάντα «κοινωνικά υλική» και η μη υλικότητα της εργασίας είναι απλώς ένας τετραγωνισμός του κύκλου.

Δεύτερον, επειδή η εκ νέου διευθέτηση των δραστηριοτήτων και των σκοπών στο εσωτερικό των διαδικασιών της παραγωγής ή της υλοποίησης της υπεραξίας δεν καταργεί αλλά μάλλον επαναβεβαιώνει την οντολογική διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, όπως τη συνέλαβε ο Μαρξ.

Τρίτον, επειδή η εκ νέου διευθέτηση των δραστηριοτήτων και των σκοπών ως «παραγωγικών» ή «μη παραγωγικών» υπεραξίας δεν καταργεί τη διάκριση ανάμεσα στους εργάτες (τη μοναδική τάξη που ζει από τον υλικό πλούτο που παράγει) και τους άλλους, μη εργάτες, μισθωτούς εργαζόμενους (που ζουν από το υλικό περιεχόμενο του πλούτου που παράγεται από την εργασία του εργάτη). Με άλλους όρους, το κριτήριο εισόδου στην παραγωγική δομή, ως κομβικό σημείο του καθορισμού της ύπαρξης και της υποκειμενικότητας των κοινωνικών τάξεων, συνεχίζει να παραμένει σταθερό. Και αυτό είναι ανεξάρτητο από την απόλυτη ή σχετική ποσότητα με την οποία η εργατική δύναμη κατανέμεται σε παραγωγικές και μη παραγωγικές δραστηριότητες, και επίσης από την αύξηση ή τη μείωση, απόλυτη ή σχετική, του αριθμού των εργατών στην κοινωνία.

Παρόλο που δηλώνουν «μαρξιστές», οι Νέγκρι, Λατσαράτο και Χαρντ κατασκευάζουν μια νέα σύλληψη της ιστορίας που δεν μπορεί να είναι, ούτε ισχυρίζεται ότι είναι, εκείνη του Μαρξ. Στο περιβάλλον αυτής της νέας σύλληψης της ιστορίας παρουσιάζουν μια νέα πρόταση για την επανάσταση, μια νέα σύλληψη του κομμουνισμού και μια νέα σύλληψη του επαναστατικού υποκειμένου. Η ανάγνωση, έστω και επιφανειακή, ενός οποιουδήποτε από τα βιβλία που παρατίθενται σε αυτό το άρθρο αρκεί για να ξεκαθαρίσει τα ιδιαίτερα σημεία αυτής της πρότασης. Γενικά, η «καινοτομία» της πρότασης για την επανάσταση και τον κομμουνισμό είναι, ως το πούμε, αρκετά παλιά. Δεν πάει πολύ πέρα από την παλιά

αστική θέση για το κεφάλαιο ως παραγωγική δύναμη (όχι παρασιτική) και για την αστική τάξη ως υποκείμενο της παραγωγής. Σε αυτό το σαφώς αστικό ιδεολογικό σύμπαν, κεφάλαιο και εργασία του εργάτη δίνουν τη θέση τους στους «πολιτικούς επιχειρηματίες» και στους «κοινωνικούς εργαζόμενους»: οι μισθοί δεν είναι πια ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος εργατική δύναμη και μετασχηματίζονται σε κάρπωση του προϊόντος από την πλευρά του παραγωγού. Και κατά τον ίδιο τρόπο, η «πάλιά» αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία αντικαθίσταται από την ενοποίηση ανάμεσα στην κατανάλωση, τη θεωρητική σύλληψη, τον σχεδιασμό, την κυκλοφορία και την παραγωγή με την ανάδυση της «άυλης εργασίας». Είναι προφανές ότι η έννοια της κοινωνικής τάξης, στα λόγια του Νέγκρι, πρέπει να είναι «διευρυμένη» όχι μόνο για να περιοριστεί η «αντιπαράθεση ανάμεσα σε εργάτες και εργαζόμενους», ανάμεσα σε εργάτες και μικροαστούς, αλλά επίσης για να ενισχύσει την ταύτιση και τη «συμφιλίωση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία».

Συμπερασματικά, η θέση της «άυλης εργασίας» των Νέγκρι, Χαρντ και Λατσαράτο:

1. Καταργεί την εργασία οργανικής ανταλλαγής με τη φύση ως θεμελιώδους κατηγορίας του ανθρώπινου κόσμου.
2. Υποκαθιστά την πάλη των τάξεων με την «κινητοποίηση» για «συμμετοχή» που γίνεται «αγάπη για τον χρόνο».
3. Αξιώνει τη «συμφιλίωση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία». Καταργεί την αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία και την αντικαθιστά με την ταύτιση ανάμεσα σε «κοινωνικό κεφάλαιο» και «άυλη εργασία», ανάμεσα σε «πολιτικό επιχειρηματία» και «κοινωνικό εργαζόμενο».
4. «Διευρύνει» την έννοια της τάξης και καταργεί τον κεντρικό ρόλο της εργατικής τάξης στην πάλη για τον σοσιαλισμό. Όλα τα άτομα, σαφέστατα όλα, είναι εξίσου «παραγωγικά».
5. «Αποδραματοποιεί» την έννοια της επανάστασης: είναι η συνέχιση της καπιταλιστικής ανάπτυξης που κάνει να αναδυέται η «νέα υποκειμενικότητα». Αυτή θέτει την ηγεμονία της «άυλης εργασίας» και πραγματοποιεί έτσι τη μετάβαση, ξεκινώντας από τα «μικρά διάκενα» του καπιταλισμού «προς τον κομμουνισμό».

Όσο και αν ήταν σύντομη και πολύ περιληπτική, ελπίζουμε ότι αυτή η έκθεση του πυρήνα της θέσης της «άυλης εργασίας», έχει το δικαίωμα να θέσει τουλάχιστον ένα ερώτημα: δεν θα μπορούσε να είναι –αυτή η θεωρία– μία ακόμη από τις τόσες συνθηκολογήσεις ενόπιον του κεφαλαίου, που κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχουν υποχωρήσει στο κίνητρό του για αυτοαξιοποίηση, στο οποίο φαίνεται ανοιχτά ότι δεν μπορεί να αντισταθεί; Θα μπορούσε να αναδυθεί, από την πλευρά της αριστεράς, ένας μεγαλύτερος έπαινος για τον «θετικό χαρακτήρα» των μετασχηματισμών που έχουμε συνήθισει να συνοψίζουμε κάτω από τον όρο της «παραγωγικής αναδόμησης»: Εάν επρόκειτο για στοίχημα, θα έβαζα πάνω στο τραπέζι μια ωραία, παγωμένη Μοέτ-Σαντόν, απέναντι σε ένα μόλις ανοιγμένο αναψυκτικό με φουσαλίδες, και ο χρόνος θα αναλάμβανε να αποκαλύψει ότι πρόκειται για την ίδια περίπτωση.

Σημειώσεις

1. Στην εύστοχη έκφραση του Beynon Huw, Antunes 1999, σ.72.

2. Είναι καθαρό ότι με αυτό εγκαταλείπεται οριστικά η μαρξιστική έννοια –σύμφωνα με τον «περιορισμό» τους– της παραγωγικής εργασίας ως παρκεργού υπεραξίας, για να υιοθετηθούν μια έννοια για την οποία δεν υπάρχουν πια μη παραγωγικές δραστηριότητες. Εάν αναρωτηθούμε «παραγωγικές ποιόν πράγματος;», δεν θα έχουμε μια ικανοποιητική απάντηση, γιατί στους Νέγκρι, Λατσάρατο και Χαρντ δεν βρίσκεται καμία κίνηση, στην κατεύθυνση μιας νέας θεωρίας της αξίας, που θα υποκαθιστά εκείνη του Μαρξ. Σύμφωνα με αυτούς, όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες είναι «παραγωγικές» – αλλά παραμένει ένα αίνιγμα το να μάθουμε τι πράγμα ακριβώς ισχυρίζονται με αυτό.

3. Για να αποφύγουμε συγχύσεις, εδώ δεν υπάρχει κανένας ιδεαλισμός: η φυσική ύλη προηγείται του κόσμου των ανθρώπων, και σε αυτόν, η ύπαρξη καθορίζει τη συνείδηση. Τέτοια προτεραιότητα της φύσης σε σχέση με την κοινωνία και η συνυπάρχουσα κυριαρχία της ύπαρξης επί της συνείδησης είναι ουσιώδης όρος ώστε οι ιδέες να διαφθρόνονται με τις γενικές ιστορικές τάσεις (καθαρά αιτιώδεις, επαναλαμβάνουμε) με τη μεσολάβηση των πράξεων που έχουν καθοριστεί από συγκεκριμένα άτομα. Και τέτοιες καθορισμένες πράξεις έχουν πάνω στη συνείδηση μια θεμελιώδη στιγμή. Είναι ακριβώς η σημασία του μη επιφανομενικού χαρακτήρα της συνείδησης για την κοινωνική αναπαραγωγή.

4. Θα ήταν ενδιαφέρουσα η αντιπαράβολη αυτών των θέσεων με εκείνες του Λυοτάρ, στο έργο του *Η μεταμορφωμένη κατάσταση*. Ήδη το 1979, ο γάλλος συγγραφέας ισχυριζόταν ότι η συνείδηση είναι η κύρια παραγωγική δύναμη και πρότεινε μία εξάφάνιση της διάκρισης ανάμεσα σε παραγωγή και κατανάλωση. Οφείλουμε στον Ζοζέ Πάουλο Νέτο την παρατήρηση αυτής της σχέσης.

5. Όταν επέστρεψε από την Ευρώπη, μεσοπόλεμος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, ο Τζον Ρηντ κλήθηκε σε ένα δείπνο-συζήτηση από τη Λέσχη Λάονος της πόλης του. Ο παρουσιαστής, ύστερα από μια μακρά προσφώνηση προς τον δημοσιογράφο, ανήγγειλε το πρώτο θέμα της συζήτησης: «Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος: για τι πράγμα πρόκειται;» Ο Ρηντ σηκώθηκε όρθιος, έμεινε σιωπηλός για ένα λεπτό, όπως το απαιτούσε η στιγμή, και μετά απάντησε με μία μόνο λέξη: «Κέρδη». Γύρισε αμέσως στη θέση του και το δείπνο τελείωσε.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Antunes, R., *Os sentidos do trabalho*, Sao Paulo, Boitempo, 1999.
- Cocco, G., *Trabalho e Cidadania*, Sao Paulo, Ed. Cortez, 2000.
- Lazzarato, M., «Le concept de travail immatériel : la grande entreprise», *Futur Antérieur*, τ. 10, Paris, L' Harmattan, 1992/2.
- Lessa, S., *Sociabilidade e Individuacao – a categoria da reproducao na ontologia de Lukacs*, Maceio, Edufal, 1995.
- , *Trabalho e ser social*, Maceio, Edufal, 1997.
- Lukacs, G., *Os principios ontologicos fundamentais de Marx*, μετάφραση Carlos Nelson Coutinho, Sao Paulo, Ed. Ciencias Humanas, 1979.
- Lyotard, J.P., *The post-modern condition : a report of knowledge*, University of Minnesota Press, 1984.
- Marx, K., *Capital*, vol. 1, tomo II, Sao Paulo, Abril Cultural, 1985.
- , *Das Kapital*, Berlin, Dietz Verlag, 1975.
- Marx, K., Engels, F., *Ideologia alema*, Sao Paulo, Ed. Hucitec, 1987.
- , *Werke*, Band III, Berlin, Dietz Verlag, 1958.
- Negri, A., Hardt, M., *Labour of Dionysus*, University of Minnesota Press, 1984.
- Negri, A., «La première crise du postfordisme», *Futur Antérieur*, τ. 16, Paris, L' Harmattan, 1993/2.
- , «Valeur travail : crise et problèmes de reconstruction dans le post-moderne», *Futur Antérieur*, τ. 10, Paris, L' Harmattan, 1992/2.
- Negri, A., Lazzarato, M., «Travail immatériel et subjectivité», *Futur Antérieur*, τ. 10, Paris, L' Harmattan, 1991.
- Negri, A., *El poder constituyente*, Espanha, Libertarias, 1994.
- , *Marx beyond Marx*, EUA/Inglaterra, Atonomedia/Pluto Press, 1991.